

ERMENİ TEHCİRİ ANILARI ÜZERİNE
On Armenian Deportation Memories

Dr. Muammer DEMİREL*
Dr. Mehmet TAKKAÇ**

ÖZET

Ermenilerin Türkler tarafından tehcir ettirilmesi uzun süredir dünya basınında Türklere karşı bir propaganda tartışması olmuştur ve şimdi Ermeniler Türkiye içinde bir tartışma ortamı oluşturarak Türk kamuoyunu etkilemeyi amaçlamaktadırlar. Ermenilerin göç anılarını Türkçeye tercüme etme Türk halkını etkileme amacı taşımaktadır. Ancak, anıların taraflı olduğu açıktır. Böyle olsa da, ayrıntılı bir şekilde ele alındığında, göç ettirilen Ermenilerin hepsinin masum olmadığı anlaşılacaktır. Kuşkusuz, bu çalışmada da belirtildiği gibi, ister Osmanlı ister Ermeni kaynaklarından araştırılsın, Ermenilerin göç sırasında yaşadıkları güzel şeyler değildir; ancak, sorunlarla ilgili bütün suçlu Türklere yüklemek adaletsizlik olur. Bu çalışmada, bazı Ermenilerin göç anılarını sunduk ve onları ayrıntılı bir şekilde değerlendirmeye çalıştık.

Anahtar kelimeler: Ermeni tehciri, Ermeni propagandası, anılar.

ABSTRACT

Armenian deportation by Turks has been the primary discussion in the world press against Turkey for a long time, and now Armenians aim to affect Turks by creating a discussion on the issue within Turkey. Translating deportation memories of Armenians into Turkish is intended to affect Turkish public. However, it is obvious that their published memories are partial. Even so, when they are analyzed in detail, it will be understood that not all Armenians who were deported were innocent. Of course, as indicated in this study, the experience of Armenians during deportation is not a happy one when investigated from either Ottoman or Armenian documents, yet it is unfair to put all the blame concerning the problems on Turks. In this study, we presented the deportation memories of some Armenians and tried to evaluate their memories in detail.

Keywords: deportation of Armenians, Armenian propaganda, memories.

* Atatürk Üniversitesi, Kâzım Karabekir Eğitim Fak., Tarih Eğitimi Anabilim Dalı Öğrt. Üyesi.

** Atatürk Üniversitesi, Kâzım Karabekir Eğitim Fak., İngiliz Dili Eğt. Anabilim Dalı Öğrt. Üyesi.

Uzun yıllardır dünyada tartışılan ve Türkiye aleyhtarı propagandanın başında yer alan Ermeni tehciri, son yıllarda Türkiye’de de tartışılmaya başlanmıştır. Ermenilerin Türkler tarafından soykırıma uğratıldıkları konusunda dünya kamuoyunu etkileyen Diaspora Ermenileri ve onlarla hemfikir çevreler artık Türk halkını etkileme çabası içine girmişlerdir. Göçü yaşamış Ermenilerin anıları Türk kamuoyunu etkilemek üzere son yıllarda Türkçe olarak yayınlanmaya başlandı. Ermeni meselesinin özgür tartışılması adına yayınlanan bu anılar konuyu sadece kendi yönlerinden anlatan kaynaklardır. Buna rağmen bu tek taraflı kaynaklar iyi incelendiğinde tüm Ermenilerin süten çıkmış ak kaşık olmadıkları görülmektedir. Öncelikle belirtmek gerekir ki ister Osmanlı kaynaklarından incelensin isterse Ermeni anılarından incelensin göç sırasında Ermenilerin yaşadıkları tasvip edilebilecek bir durum değildir ve çok acı olaylardır. Konuyu sadece Ermeni anıları ile inceledik. Bu anılarda anlatılanları evvela Osmanlı Hükümeti’nin tehcir gerekçesi olarak ileri sürdüğü konuların tutarlılığı yönünden ele alacağız. İkinci olarak, Ermenilerin tehcirinde mahalli yetkililerin uygulamalarına değinilecektir. Üçüncü olarak, göç ettirilen kabilelerin güvenlik, barınma ve yaş konularında yaşananlar incelenecektir. Son olarak da, göçe tabi tutulmayanlara değinilecektir.

Daha çok Ermenilere uygulanan *tehcir kanununun* gerekçesinde savaşan ordunun cephe gerisi emniyeti ile şehir ve köylerdeki halkın güvenliğinin sağlanmasının hedeflendiği beyan edilmektedir. Geçici kanunda her hangi bir toplum adından bahsedilmeden, askeri nedenler, casusluk ve hıyaneti hissedilen köy ve kasaba halkının tek veya toplu olarak başka mahallere sevk ve iskân edilmelerine ruhsat vermiştir.¹ *Meclis-i Vükelâ*’dan çıkan son kanunda ise savaş bölgelerine yakın yerlerde bulunan Ermenilerden bir kısmının, savaşan ordunun hareketini güçleştirmek, askeri erzak ve mühimmat nakliyatını engellemek, düşmanla işbirliği yapmak ve tarafına geçmek, memleket içinde askeri kuvvetlere ve masum halka silahla saldırmak, Osmanlı şehir ve kasabalarına saldırı ile katliam ve yağma yapmak, düşman deniz kuvvetlerine erzak tedarik etmek, Osmanlı müstahkem mevkiilerini düşmana bildirmek gibi fiilleri işleyen ihtilâlcilerin savaş bölgelerinden uzaklaştırılması kararlaştırılmıştır. Bu isyancıların hareket üssü olan köylerin tahliyesi gerekmektedir.²

Osmanlı Hükümeti’nin bu isnatlarının bir kısmının Hatay, Zeytun, Van gibi bölgelerde tehcir tarihinden önce meydana geldiği görülmüştür. Dolayısıyla bu bölgelerde tehcire gerekçe olarak gösterilen konuların fazlası ile meydana

¹ *Takvim-i Vekâyi*, 18 Receb 1333 – 19 Mayıs 1331, No.2189.

² *BOA, BEO*, No.326758; Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara, 1990, s.112.

geldiği konusunda herhangi bir tartışmaya mahal kalmadığı açıktır. Bu konuda Ermeni kaynakları da zaten bu bölgelerdeki çatışmalarda Ermeni komiteci ve Rus Ordusu'ndaki Ermeni gönüllü alayların kahramanlıklarından bahsederler. Esas tartışılan konu iç ve batı bölgelerinde yaşayan Ermenilerin herhangi bir hareket yapmadıkları halde göçe ve katliama tabi tutuldukları iddiasıdır. Bizim ele aldığımız hatıratlar da zaten bu iç ve batı bölgelerinde yaşarken göç ettirilen Ermenilere aittir.

Sivas şehrinden göç ettirilen Aram Guréghian'in anlattıkları ile konuya başlayalım. Aram, kendi ifadesine göre tehcir başladığında 11 yaşındadır. Sivas şehrinde oturan orta halli dindar bir aileye mensuptur. Aram, Sivas şehrinde tehcirin başlama tarihini vermemektedir. Ancak yola çıktıklarında açık havada rahat yattıklarından bahsettiğine³ göre yaz mevsimi yani Haziran veya Temmuz olduğu anlaşılmaktadır. Tehcirde ileri sürülen devlete başkaldırı noktasından baktığımızda o zaman Sivas'a bağlı olan Şebinkarahisar'a 15 Haziran 1915 tarihide başlayan büyük bir Ermeni ayaklanması olmuştur.⁴ Bu ayaklanma güvenlik kuvvetlerini önemli ölçüde yıpratmış ve ayaklanmayı yapıp tüm Şebinkarahisar Ermeni halkını olayın içine sokan Ermeni komiteciler de yakalanamamıştır. Sivas bölgesinde de Murat isimli bir Ermeni çete reisi Mart 1915'de ayaklanarak dağa çıkmıştır. Murat çetesinin ayaklanması da güvenlik kuvvetleri tarafından bastırılmamıştır. Sivas şehrinde askerden kaçan, askere gitmek istemeyen ve sair genç Ermeni erkekler peyderpey Murat'ın hareketine katılmaktadır. Nitekim Aram'ın amcası Serop da kaçarak dağa çıkmış ve bu ayaklanmaya katılarak yıllarca silahla savaşmıştır.⁵ Şebinkarahisar ve Sivas, Doğu Cephesi'ne lojistik destek sağlayan iki yol güzergâhı üzerindedir. Her iki ayaklanma da tehcir kanununda belirtilen ordunun erzak ve mühimmat nakliyatını engellemeye dönük eylemlerdi. Böylece Sivas bölgesi Ermenileri, tehciri için gösterilen gerekçelere fazlası ile uymaktadır.

Burada tartışılacak konu Sivas'ta tehcir edilen Ermeni halkın top yekûn bu ayaklanmalara katılmamış olduklarıdır. Nitekim Sivas bölgesi Ermenilerinden bir kısmı göç ettirilmemiştir.⁶ Samsun'dan göç ettirilen Çorbacıyan ailesinin Şarkışla'da kalmış ve daha sonra Sivas'a nakledilmiş olması da bunu

³ Jean-Varoujean Guréghian, *Babamın Yazgısı Küçük Asyanın Golkotha'sı*, (Çeviren: Emine Demir), İstanbul, 2004,21-24.

⁴ Daha geniş bilgi için bkz. Muammer Demirel, "1915 Şebinkarahisar Ermeni İsyanı", *Şebinkarahisar I. Tarih ve Kültür Sempozyumu (30 Haziran – 1 Temmuz 2000) Bildirileri*, İstanbul, 2000, ss.81-88.

⁵ Guréghian, *a.g.e.*, s.24.

⁶ Ahmed İzzet Paşa, *Ferydım, C.I*, İstanbul, 1992, s.208.

göstermektedir.⁷ Osmanlı Hükümeti, uç veren olayları büyütmeden söndürmek için tehcir kararını almıştır. Aksi takdirde Van'daki gibi tüm Ermeni halkın olaylara katılması durumunda olayların önlenemeyeceğini görmüştür. Sivas Ermenilerin böyle bir harekete katılacaklarına dair emareler de görülmeye başlamıştır. Aram Guréghian Sivas'ta Ermeni asker kaçaklarının çok olduğundan ve bunların cezalandırıldığından acı acı bahsetmektedir.⁸

Aram'ın hatıralarında Sivas Ermeni halkının ayaklanmaya meyil ettikleri ve fırsat kolladıklarının ip uçlarını görmektedir. Aram, Urfa'da bulunduğu sırada Eylül 1915'de Ermeniler ayaklanmışlardı. Silahlı çatışmalar üç hafta sürmüştü. Aram on bir yaşında bir çocuk almasına rağmen çatışan Ermeni çetelerine cephane taşıdığını övünçle anlatmaktadır: "...biz çocuklar hepimiz teçhizatların, malzemelerin taşınmasına ve barikatların kurulmasına yardım ediyorduk..." Yine Urfa olayında Ermeni kadınların da yer aldıkları anlatılmaktadır.⁹

Aram mahalli yetkililerin Sivas tehciri sırasında kanunsuz öldürmeye ve zulme dönük harekette bulduklarına dair herhangi bir bilgi vermemektedir.

Yol boyunca Ermeni göçmenlerin yaşadıkları içler acısı bir durumdur. O günün şartlarında uzun yol boyunca yaşananlar açlık, susuzluk ve açık alanlarda geçirilen geceler gerçekten tahammül edilmesi zor bir durumdur. Aram'ın anlattığına göre yolda kabileleri korumak üzere jandarma kuvveti tayin edilmiştir. Jandarmalar kabileye herhangi bir olumsuz davranışta bulunmamışlar ve onları dışardan gelen saldırılara karşı korumuşlardır. Daha Sivas'tan pek uzaklaşmadan kabileye *Kürt* eşkıyalar yağma ve talan maksadı ile saldırmaya başlamışlardır. Jandarma bu saldırılara karşılık vererek silahlı çatışma dâhil her türlü müdahalede bulunmuştur. Kabileyi sürekli yakından takip eden *Kürt* eşkıyalar jandarmaların yemek, uyku ve sair ihtiyaçlarından yararlanarak yağma ve talandan geri durmuyorlardı. Hekimhan'a girerken bir Ermeni'nin eşya sandığını çalan bir *Kürt*, jandarmalar tarafından köyün girişinde yakalanarak bir tüfek darbesi ile öldürülür.¹⁰ Malatya'dan sonra yakın köyden ekmek getirmek üzere seçilen Ermeni erkek çocukların üzerine *Kürtler* balta ve bıçaklarla saldırarak bir kısmını katletmiş ve giysilerini soymuşlardır.¹¹

Göçmenler Malatya'dan sonra Urfa'ya yaklaştıkça yağma, talan ve katliam amacıyla olan *Kürt haydutlara Arap haydutlar* da katılmıştır. Aram bir vadideki saldırıyı şöyle anlatmaktadır: "*Bir vadide Kürt ve Arap haydutlar bize*

⁷ George Jerjian, *Gerçekler Bizi Özgür Kılacak, Ermeni ve Türk Barışması*, (Çevren. H. Zafer Korkmaz), İstanbul, 2004, s.38-39.

⁸ Guréghian, *a.g.e.*, s.22.

⁹ Guréghian, *a.g.e.*, s.51-52.

¹⁰ Guréghian, *a.g.e.*, s.27.

¹¹ Guréghian, *a.g.e.*, s.30.

saldırdılar. Bize eşlik eden çok sayıda jandarma onlara karşılık verdi. Soyguncular jandarmaların bir yöne doğru gittiklerini gördüklerinde savunmasız insanlara saldırıyorlardı. Jandarmalardan biri tüfekte bir Arap'ı öldürdü. Yağma bütün gün sürdü. Akşam bir kuyunun yanında mola vermiştik. Arap'ı öldüren jandarma bunu çok pahalıya ödemek zorunda kaldı, çünkü ölenin arkadaşları daha kalabalık olarak dönüp geldiler ve onu alıp götürerek öldürdüler. Gecenin geç saatlerinde jandarmalar ve haydutlar arasındaki çatışmalar hâlâ sürüyordu.”¹²

Görüldüğü üzere göçmen kabilelerini korumak üzere jandarma görevlendirilmiş, ancak sayıları yetersiz olduğundan eşkıyaların saldırıları ve talanları önlenememiştir. Hükümetin göçmenleri korumak adına gerekli tedbirleri almada yetersiz kaldığı anlaşılmaktadır.

Aram'ın anlattıklarından, din değiştirip Müslüman olanların yerlerinde bırakıldığı da anlaşılmaktadır. Malatya'ya geldiklerinde Sivas'ta din değiştirmeye meyilli olmayan Ermenilerin yollarda çektiklerinden sonra din değiştirmeye razı oldukları anlamı çıkmaktadır. Burada herhalde kendi aralarında, din değiştirmeyenlerin yolda öldürüleceğine dair yayılan şaya etkisi ile birçok Ermeni ailesi din değiştirerek Malatya'da kalmıştır. Pek çok Ermeni genç kız evlenmek maksadı ile alıkonulmuştur.¹³

İkinci müşahit Sivas'a yakın olan Samsun'dan tehcir edilen Hovsep Çorbacıyan'ın kızı Viktorya'dır. 1915 yılında 15 yaşında olan Viktorya evlenince Kasapyan soyadını alacaktır. Bu aile aslen Tokatlı olup Samsun'a yerleşmiştir. Hovsep ticaretle uğraşmakta ve varlıklıdır. Viktorya'nın anlattığına göre tehcir kanunu çıktığında babası Hovsep'in yakın arkadaşı olan Samsun Mutasarrıfı Süleyman Nemci Bey aileyi tehcirden kurtarmak ister ve onlara Müslüman olmayı teklif eder. Hovsep ailesiyle konuyu tartışır ve aile teklifi kabul etmeyerek göç eder.¹⁴ Viktorya ailenin komitecilerle ilişkisine dair herhangi bir ifade bulunmamaktadır. Mutasarrıfın ailenin göçünü engellemeye çalışması da ailenin komitecilerle ilişkileri olmadığını göstermektedir.

Karadeniz sahilinde yer alan Samsun için Rus tehdidi ve Ermeni işbirliği her zaman muhtemeldi. Samsun'da yapılan aramalarda Ermenilerin iş ve evlerinde birçok silah ve cephane bulunduğu gibi Ermeni Kilisesi'nin zemininde 20 bomba ile çok miktarda bomba yapımında kullanılan barut ve sair malzeme bulunmuştur.¹⁵

¹² Guréghian, *a.g.e.*, s.33-34.

¹³ Guréghian, *a.g.e.*, s.29.

¹⁴ Jerjian, *a.g.e.*, s.30-32.

¹⁵ *Ermeni Komiteilerinin A'mal ve Harekât-i İhtilâliyesi*, (Yayına Hazırlayan: H. Erdoğan Cengiz), Ankara, 1983, s.297.

Hosep Çorbacıyan ve ailesi diğer Ermenilerle birlikte Samsun'dan muhtemelen yaz başında göçe tabi tutulmuşlar. Yolda erkekler ayrıldığından Hosep ve 21 yaşındaki oğlu Harutyana kafilenden ayrılarak ayrı gönderilmiştir ve akıbetleri hakkında Viktoryya herhangi bir bilgiye sahip değildir. Viktoryya, annesi, kız ve erkek kardeşleri Sivas'ın Şarkışla ilçesine gelmişler ve orada kendilerinden önce bir kısım Ermeni aileler Müslüman ailelerin yanlarında kaldıklarından bunlar da bir Müslüman ailenin evinde kira ile kalmaya başlamışlar. Şarkışla'ya gelinceye kadar yolda jandarmaların herhangi bir kötü davranışı ve başkaca bir olumsuzluk yaşanmamıştır. Şarkışla'da kaldıkları sırada Samsun Mutasarrıfı Süleyman Nemci Bey, Sivas Valiliğine tayin edilmiş ve Şarkışla'ya teftişe geldiğinde ailenin on yaşındaki oğlu Pierre ona giderek burada kaldıklarını anlatmıştır.

Süleyman Nemci Bey, Çorbacıyan ailesine sahip çıkarak Şarkışla Kaymakamına onlarla ilgilenmesi ve koruması için gerekli talimatları verdiği gibi daha sonra kendi ailesi ile birlikte bu aileyi de Sivas'a getirmiştir. Vali Nemci Bey, Sivas'ta Amerikalı misyonerlerinin işlettiği Ermeni kız okulunun yanında lojman olarak kullanılan ve şimdi boş olan binanın bir katının bunlara ayrılmasını sağlamıştır. Gerekli diğer ihtiyaçlarını da sağlayan Vali Nemci Bey, Çorbacıyan ailesini burada muhafaza etmiştir. Aile Mütareke dönemine kadar burada kalmıştır. Daha sonra Viktoryya ve kız kardeşi Varvar Mısır'a giderek orada yerleşmişler, anneleri Maritza ve erkek kardeşi Pierre'de yanlarına gelmiştir. Bu ailenin hikâyesinden anlaşıldığına göre Anadolu'nun çeşitli yerlerinde böyle zararsız çok sayıda Ermeni ailesi mahalli yetkililer tarafından korunmuş veya kalmalarına göz yumulmuştur. Yoksa Şarkışla gibi orta halli bir kasabada mahalli yetkililerin haberi olmadan yabancı insanların kalıp saklanmaları mümkün mü?

Hatıratı yayımlayan Viktoryya (Çorbacıyan) Kasapyan'ın torunu George Jerjian'ın belirttiğine göre Viktoryya'nın "*genelde Türklere karşı bir kırgınlığı yoktur.*"¹⁶ Bu kendilerine karşı olumsuz davranışların olmadığından kaynaklansa gerektir.

Ele aldığımız üçüncü hatırat İstanbul Ermenilerinden Erşavir Şiracıyan'a ait. Erşavir Şiracıyan Taşnaksutyun Komitesi'nin suikastçı militanlarında olup 5 Aralık 1921 tarihinde Roma'da eski sadrazam Said Halim Paşa'yı, 17 Nisan 1922 tarihinde Berlin'de eski Trabzon Valisi Azmi Bey ile İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin liderlerinden Dr. Bahaddin Şakir'i katletmiştir. Arşavir Şiracıyan,

¹⁶ Jerjian, *a.g.e.*, s. 32-45.

Legacy (Vasiyet) adıyla yayınladığı ve Türkçeye de çevrilerek yayımlanan hatıratında bu katliamlardan övünçle bahsetmektedir.¹⁷

Şiracıyan'ın anlattığına göre İstanbul'da Taşnak komitesi Osmanlı güvenlik kuvvetleri ile muhtemel hesaplaşma zamanı için gerekli örgütlenme, silahlanma ve sair hazırlıkları yapmaktaydı. Osmanlı Devleti savaş seferberliğini başlattığında İstanbul Ermeni Taşnak komitesi liderleri de silah toplama ve topladıkları silahları saklama çalışmalarına hız verdiler.¹⁸ Şehirdeki Ermeni tüccarlar silahları temin ediyor, Arşavir gibi 15 yaşın altında olan veya öyle görünen Ermeni çocuklar da mağazalardan aldıkları Mauser, Luger, Smith&Wesson gibi silahları alarak önce kendi evlerine daha sonra da Komitenin belirlediği saklanacak yerlere götürmekteydiler.¹⁹

Tehcir Kanununun gerekçeleri arasında yer alan düşmanla işbirliği yapma ve tarafına geçme fiili İstanbul Ermenilerinde mevcuttur. 1916 yılında casusluk için İstanbul'a gelen bir İtalyan subay Taşnak Komitesi'nin organizasyonu ile Ermenilerin evlerinde, bir süre de Şiracıyan ailesinin evinde de saklanmışlardır.²⁰ İstanbul Ermenileri düşman kuvvetlerine her türlü yardıma hazırlanmaktaydılar. Çanakkale'ye çıkarma yapan İtilaf kuvvetlerinin başarılarını sevinçle takip edip gelişlerini sevinçle beklediklerini Arşavir Şiracıyan şöyle anlatmaktadır:

“ sevinç ve coşku içinde geçen saatlerimiz de oldu diyebilirim. 1915 yılı başlarında İtilaf Devletleri Çanakkale'yi bombalayarak bazı kesimlerini işgal ettiler. Onlar bizim için medeniyeti ve Batı Avrupa değerlerini temsil etmekteydiler. O zaman ne güzel günlerdi!”²¹

İstanbul Ermenileri askere çağrılan genç erkekleri askere göndermedikleri gibi Anadolu'dan gelen 15.000 kadar Taşnak militanı Ermeni gencini de evlerinde saklamışlardır. İstanbul'da 50.000 Ermeni nüfus bulunmaktaydı. Savaş boyunca Şiracıyanların evinde 10-12 kadar Ermeni kalmaktaydı. Arşavir Şiracıyan bunların ölümden kurtarıldığını yazarken,²² kitabın bir başka yerinde de evlerinde kalanların *Taşnak partili* olduklarını yazmaktadır.²³ Bu saklananlara *tavan arası ordusu* adı takılmıştır.²⁴ Saklananlar

¹⁷ Arşavir Şiracıyan, *Bir Teröristin İtirafı*, (Çeviren: Kadri Mustafa Orağlı), İstanbul, 1997, s.185, 277.

¹⁸ Şiracıyan, *a.g.e.*, s.43.

¹⁹ Şiracıyan, *a.g.e.*, s.45-46.

²⁰ Şiracıyan, *a.g.e.*, s.74.

²¹ Şiracıyan, *a.g.e.*, s.44.

²² Şiracıyan, *a.g.e.*, s.55.

²³ Şiracıyan, *a.g.e.*, s.74.

²⁴ Şiracıyan, *a.g.e.*, s.61.

için kullanılan bu ifadeye bakılırsa bunlar muhtemel çatışma zamanı için silahlı Ermeni kuvveti olarak organize edildikleri anlaşılmaktadır.

Şiracıyan'ın anlattıklarından göre İstanbul'da da Taşnakların hazırlıklarının eyleme dönüştürüleceği açıktır. Şiracıyan, "24 Nisan akşamı milletimiz başsız bırakıldı"²⁵ derken bu kalkışmayı harekete geçirip yönetecek kadrolardan mahrum kaldıklarından yakınmakta olsa gerektir. Osmanlı Hükümeti'nin 24 Nisan 1915 tarihinde bütün İstanbul Ermeni ve Türk halklarını yeni bir çatışmaya sürükleyecek olan ihtilâlcileri tutuklamakla muhtemel olayları önlediği anlaşılmaktadır.

Bu terör kadrosunun Mütareke döneminde yaptıklarını da anlatan Şiracıyan polisleri ve polis muhbirlerini planlayarak katlettiklerini övünç vesilesi olarak anlatmaktadır. İstanbul'da 1919 yılında yayınlanan Djagadamard (Savaş Cephesi)'in yayımlandığı apartmanda kurulan bir infaz bürosunda, İttihat ve Terakki yöneticileri, polis ve muhbir Ermeniler yargılanarak ölüme mahkûm etmiştir.²⁶ Bu kararlar sonucunda Ermeni Aramiantz, Arşak Yezdanian tarafından, Müslüman olup polis olan Vahe İhsan, Arşavir Şiracıyan tarafından 27 Mart 1920 tarihinde katledilmiştir.²⁷ Yeni Müslüman olup polisle birlikte çalışan Ermi asıllı Hidayet'in de ölüm kararı çıkmış, fakat Hidayet Anadolu'ya geçtiği için öldürülemediği.²⁸ Arşavir Şiracıyan'ın eski sadrazam Said Halim Paşa, Azmi Bey ve Dr. Bahattin Şakir'i katlettiği yukarıda zikredilmiştir.

Dördüncü anı sahibi kendisi tehcirden sonra doğan, ailesinin göç hatıralarını dinleyerek büyüyen Sarkis Çerkezyan'dır. Çerkezlikle ilişkileri at yetiştiriciliğinden öteye gitmeyen ama Çerkezyan lakabını taşıyan²⁹ Karamanlı varlıklı bir ailenin hikâyesi diğerlerine göre daha farklıdır. Karaman Ermenilerinden olan ve hikâyesi nakledilen Çerkezyan ailesinin, herhangi bir ihtilâlcî yanları olmadığı halde, tehcire tabi tutulmuş oldukları anlaşılmaktadır. Karaman'a komşu olan Ereğli Ermenilerine tehcir uygulanmadığına göre bunun Karaman'ın mahalli yöneticilerinin işgüzarlığından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Tehcir kanunu çıktığında Afyon Karahisar, Ereğli, Balıkesir gibi yerlerde tehcir uygulanmadığına halde merkezi emir, mahalli yetkililere tehlike görüldüğünde tehcir uygulanması yetkisi vermektedir. Ancak Anadolu'nun bazı yerlerinde, örneğin ihtilâlciliğin girmediği Karaman gibi yerlerin mahalli yetkililerinin kendileri için görev tanımı yattıkları anlaşılmaktadır.

²⁵ Şiracıyan, *a.g.e.*, s.51.

²⁶ Şiracıyan, *a.g.e.*, s.87.

²⁷ Şiracıyan, *a.g.e.*, s.100-101.

²⁸ Şiracıyan, *a.g.e.*, s.97.

²⁹ Sarkis Çerkezyan, *Dünya Hepiize Yeter*, (Hazırlayan: Yasemin Gedik), İstanbul, 2003, s.56.

Sarkis Çerkezyan'ın anlattığına göre Karaman Ermenileri Ağustos 1915'de göç ettirilmişler. Sarkis Çerkezyan'ın babası Gazaros, annesi Arusyak, ablası Münevver (Arşaluys) ve amcası Ohannes ile diğer akrabaları yola çıkarlar. Varlıklı bir aile olan Çekesoğulları at arabaları ile yola çıkarlar. Bu bölgeden göçürülen kabilelere gece kalmaları için çadırlar verilmiştir. O zamanın şartlarında yolların zorlukları, barınma, salgın hastalıklar gibi olumsuzluklar yaşanmıştır. Kafile Kilis'te iken göçmenler arasında tifüs salgını yayılmış, Gazaros'un annesi de burada tifüsten ölmüştür.³⁰

Çerkezoğlu ailesinin göç sırasında bir kız çocukları dünyaya gelmiş, buldukları yerde kalarak annenin iyileşmesini istemişler ancak jandarma buna müsaade etmeyerek onları da kafile ile birlikte yola devam ettirmiştir. Bu bebek yolda ölmüştür.³¹

Bu kafile Halep yakınında Meskene'de ikamet ettirilmiştir. Üç buçuk sene burada kaldıktan sonra 27 Ekim 1918 tarihinde Halep İngilizler tarafından işgal edilince aile geri memleketlerine dönme izni alarak Karaman'a gelmişler.³²

Diğer bir hatıra nakleden de Adana Ermenilerinden tehcir sırasında dokuz yaşında olan Manuel Kırkyaşaryan'dır. Adana Ermenilerinin tehcir edilmesi konusunda savaş sırasında herhangi bir ihtilâlcilik ve düşmanla işbirliği emaresi görülme dahi 1909 Adana Ermeni olayının³³ yaşanmasının devlet tarafından yeterli sebep görülmesi olağan karşılanmalıdır.

Birinci Dünya Savaşı Avrupa'da patlak verdiğinde, İtilaf devletlerinin Osmanlı Devleti'ne karşı savaş açacağından emin olan Osmanlı ve diğer ülkelerdeki Ermeni siyasi komite ve grupları İtilaf ordularına gönüllü yazılarak savaşa katıldılar. Bundaki amaçları ise zaferle çıkacak olan İtilaf devletlerinin bir Ermenistan oluşturmasıdır. Adana bölgesi Ermenileri de gönüllü olarak Fransız ve İngiliz ordularına katılmışlardır. Manuel Kırkyaşaryan, pek çok Ermeni'nin gönüllü olarak Kıbrıs kampında Fransızlar tarafından eğitildiğini anlatmaktadır. Bunlar eğitildikten sonra Filistin cephesinde savaşa sürülmüşlerdir. Adana Ermenileri de bu kampa katılmışlardır.³⁴ Kıbrıs Ermeni Gönüllü Kampı adayı elinde bulunduran İngilizler ve Fransızlar tarafından ortak organize edilmiştir.³⁵

³⁰ Çerkezyan, *a.g.e.*, s.32-33.

³¹ Çerkezyan, *a.g.e.*, s.34.

³² Çerkezyan, *a.g.e.*, s.41.

³³ Bu olay için bkz. Salahi Sonyel, *İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları*, Ankara, 1988.

³⁴ Baskın Oran, *M.K. Adli Çocuğun Tehcir Anıları 1915 ve Sonrası*, İstanbul, 2005, s.38-39.

³⁵ Kıbrıs Gönüllü Ermeni Kampı için bkz. Halil AYTEKİN, *Kıbrıs'ta Monarga (Boğaztepe) Ermeni Lejyonu Kampı*, Ankara, 2000.

Tehcir gerekçeleri arasında yer alan düşman kuvvetleri ile birleşme maddesinin Adana Ermenileri tarafından gerçekleştirildiği görülmektedir.

Manuel Kırkyaşaryan, Adana şehrinden anne ve babası ile tehcire tabi tutulmuştur. Adana Ermenileri Osmaniye'ye kadar trenle sevk edilmişler, bir müddet Osmaniye'de kaldıktan sonra kağnılarla Halep bölgesine gönderilmişlerdir. Kafile yolda Kürt ve Çeçen eşkıyalar tarafından soyulmuştur. Katma ovasına gelip bir müddet kaldıktan sonra trenle Resuleyn'e gönderilmişler, kışı burada geçirmişlerdir. Ancak göçmenlerin etrafı kirletmesinden dolayı hastalık çıkmış, bundan dolayı köyün sakinleri olan Çeçenler, göçmenleri oradan zorla göçe sevk etmişlerdir.³⁶ Manuel Çeçenlerin insafsız bir şekilde, kılıçla kendilerini tehdit ederek göç ettirdiklerini şu açı sözlerle ifade etmektedir: "*Nihayet emir bu itaat etmeyenin kılınç boynunda. Bunlar Çerkez; Türk'de vardır biraz Allah korkusu, lakin bunlarda merhamet yoktur.*"³⁷

Manuel'in annesi, yolda yürüyecek takati kalmadığından, kendini Murat ırmağına atarak intihar etmiştir. Bir müddet sonra babası gece çadırda yatarken ölmüştür. Yine yol boyunca birçok soygun ve eziyet yaşamışlardır. Manuel bundan sonra Midyat- Çizre arasında çeşitli aileler yanında hizmetçi olarak bulunmuştur.³⁸ Manuel, Halep'e ve daha sonra ablasının bulunduğu Kıbrıs'a gelip yerleşmiş ve sonra da çocuklarının ısrarı ile Avustralya Sydney'e göç etmiş ve orada vefat etmiştir.³⁹

Yukarıdan ele aldığımız müstakil hatıratlardan başka hatırat derlemeleri de yapılmıştır. Bunlardan iki kitabı değerlendireceğiz. Bunlardan birincisi Miller çiftinin yayınladığı "*Tanıkların Dilinden Ermeni Soykırımı*" kitabıdır. Amerikalı bir sosyolog olan Donald E. Miller'in Ermeni meselesi hakkında bilgi ve konuya ilgisi kendi ifadesine göre eşi Lorna Touryan Miller ile tanıştıktan sonra başlamıştır.⁴⁰ Bu tip derleme kitaplarında derlemeler tam metin olarak verilirken bu kitapta bu yöntem uyulmamış ve derlediklerini söylediği metinler arasından, kurguladığı metni destekleyen kısımlar alınmıştır. Bu alınan ifadeler ise genelde bildik ifadeler Ermenilerin öldürüldüğü, mallarının gasp edildiği, saldırıya uğradıklarının anlatımıdır. Bu kitapta sadece bir anlatıya başından sonuna kadar yer verilmiş, fakat yazar bu hikayeyi kendi nakletmiştir. Bu hikaye Kiği'nin Temran / Temuran (Bağlarpınarı) köyünden göç ettirilen Vahram isimli bir

³⁶ Oran, *a.g.e.*, s.43-47.

³⁷ Oran, *a.g.e.*, s.48.

³⁸ Oran, *a.g.e.*, s.52-84.

³⁹ Oran, *a.g.e.*, s.18-21.

⁴⁰ Donald E. Miller & Lorna Touryan Miller, *Tanıkların Dilinden Ermeni Soykırımı*, (Çeviren: Ajdar Perda), İstanbul, 2006, s.13.

Ermeni'ye aittir. Vahram tehcir sırasında yedi sekiz yaşlarındadır. Göçten önce Ermenilerin ihtilâlcî faaliyetlerinden bahsedilmezken, iyi vatandaşlar olduğunu vurgulayan savaşa giden Osmanlı askerlerinin Ermeniler tarafından misafir edildiği vurgulanmıştır. Ermeni halkın tümünün göçe tabi tutulmasının aşırı bir davranış olduğu açıktır. Vahram'ın anlattığı gibi yollarda Kürt eşkıyalar para ve eşya gaspı için saldırdırılmışlardır. Vahram'ın bulunduğu kafiye de güvenlik için jandarma verildiği anlaşılmaktadır.⁴¹

Derleme kitabı yayınlanan diğer yazar Verjine Svazlian, göçe tabi tutulan Türkiye Ermeni'si bir ailenin çocuğudur. Svazlian'ın "*Ermeni Soykırımı ve Toplumsal Hafıza*" adlı kitabında belirttiğine göre; kitapta Ermenistan, Yunanistan, ABD, Fransa ve Türkiye'de yaşayan sözde soy kırımdan kurtulmuş Ermenilerin anlattıkları derlenmiştir.⁴² Bu kitapta da anlatılanlar tam orijinal anlatıya sadık kalınarak verilmemiş olup anlatılanlardan pasajlar şeklinde verilmiştir. Bu eser de birincisi gibi derleme yayınlama yönteminden ziyade fikri sabiti ispat yönünde bir çalışma olduğu görüntüsü vermektedir. Buna rağmen bu kitapta yayınlanan anılardan aynen alınanlar değerlendirildi. Harputlu Agop Holobikyan'ın mavzer silahı olduğu yönünde sorguladıklarını anlatıyor. Babasının askerlere silah yoktur derken Ermenice "*duvarda asılıdır, söylemem, Ermeni ulusuna ihanet etmem*" dediğini anlatmaktadır. Ermenilerin silahlanarak ayaklanmaya hazırlanmaları tehcir kanununun gerekçeleri arasında yer alıyordu ki bu anlatı bunun doğru olduğunu bize anlatmaktadır.⁴³

Van olayını anlatan Sirak Manasyan, Van bölgesindeki Ermenilere katliam ve zulüm yapıldığını anlatırken Ermenilerin de isyana hazırlandıklarını, Mart 1915'in başından itibaren ayaklandıklarını ifade etmektedir. Ermeni ihtilâlcilerin Van şehrini ele geçişini övünçle anlatmaktadır:

"Van'a yaklaşıp şehir içine gireceğimiz sırada askerler bizi durdurup erkek aramaya başladılar. Dürbünle seyreden Van kahramanları başladı ateş etmeye. Askerlerden bazıları yere yığıldı bazıları da kaçtı ve biz kurtulduk. Van'a girdik...Van'da bizi okul binasına yerleştirdiler. Her sabah Van'ın nefesli çalgılar bandosu müzik çalarak dolaşıyordu, çocuklar da arkasından. Zaten Van savunması başlamıştı. Bir Ermeni dedi ki: Çocuklar, gidin mermi toplayıp getirin ki yenilerini yapsınlar. Biz gidip mermi topladık ve getirip atölyeye teslim ettik... Bizimkiler saldırarak, sadece Osmanlı askerini imha etmekle kalmayıp, top, mermi v.s gibi büyük bir cephane de ele geçirdiler.

⁴¹ Miller, a.g.e., s.21-31.

⁴² Verjine Svazlian, *Ermeni Soykırımı ve Toplumsal Hafıza*, (Çeviren: Emine Demir), İstanbul, 2005, s.16.

⁴³ Svazlian, a.g.e., s.42.

6 Mayıs günü Van kalesi üzerinde Ermenistan bayrağı dalgalandı. Vaspuraganlılar Rus birliklerini ve Antranik Paşa komutasındaki ermeni gönüllülerini büyük sevgi gösterileriyle karşıladılar.”⁴⁴

Van Ermeni ayaklanması önlenemez bir boyut kazanınca tüm Ermeniler için göç kararı alınmış olmasının yersiz olmadığı yukarıdaki ifadelerden açıkça anlaşılmaktadır. Uzun yıllar hazırlanan Ermeni komitecilerine çoluk çocuk tüm Ermenilerin katıldığı anlaşılmaktadır. Manasyan’ın ise sözde soykırımı uğrayanlardan olmadığı açıktır. Manasyan diğer Van Ermenileri gibi göçe bile tabi tutulmamıştır. Çünkü Van Osmanlı’nın elinden çıktıktan sonra tehcir uygulaması başlamıştır. Manasyan, on yaşında bir çocuk olmasına rağmen Van Ermeni ayaklanmasına aktif katıldığını yukarıdaki ifadelerinden de anlaşılıyor. Manasyan’ın anlattıkları Osmanlı Ermenilerinin yediden yetmişe ayaklanmaya hazır olduklarını ve fırsat kolladıklarını göstermektedir. Bu durumda tehcir uygulamasının haklılığını açıkça göstermektedir. Eğer Ermeniler Van olayını müteakiben göç ettirilmemiş olsaydı Doğu Anadolu’nun her tarafında Ermeni ayaklanmaları ve Müslüman halka yönelik katliamlar olacağını göstermektedir.

SONUÇ

Objektif araştırmalar ve ele aldığımız bu anılar göstermektedir ki tehcir kanunu savaş içinde askeri şartlar, Müslüman ve Ermeni halkın güvenliği gibi sebepler yüzünden zorunlu olarak alınmış bir karardır. Ancak bu kararın her bölgeye uygulanmasının zorunlu olmadığı anlaşılmaktadır. Aynı zamanda tehcirin uygulanmasının gerekli olduğu bölgelerde de tüm Ermeni halk için uygulanmayabilirdi.

Doğu Anadolu, sahil bölgeleri, Sivas gibi yol güzergâhı ve Ermeni olaylarının patlak verdiği bölgelerde tehcir daha uygun bir yaklaşım olarak görülmektedir. Göç ettirilen Ermenilerin anılarında da silahlı ve ordunun lojistik desteğini sekteye uğratmaya yönelik Ermeni ayaklanmaları olduğu anlatılmaktadır. Ermenilerin böyle topyekûn ajite edilmiş oldukları bölgelerden tamamen göç ettirilmelerinin haklılığı açıktır. Ancak bazen aynı vilayetin farklı kaza ve kasabalarında Ermeniler arasında siyasallaşma ve komite faaliyetlerine katılma aynı değildi. Bazılarında komite ve silahlı Ermeni olayları yaşanmışken diğerlerinde görülmemiştir. O halde tehcir uygulamalarının da bu fark göz önünde bulundurularak yapılması daha mantıklı olurdu. Örneğin Sivas şehri ve kuzey bölgelerinin Ermenileri ayaklanmış veya ayaklanmaya hazır beklerken, güney bölgelerinde böyle örnekler yaşanmamıştır. Bunun için Şarkışla’da Türkler göç ettirilen Ermenileri muhafaza etmişlerdir. Gerçi bu saklama örnekleri, çatışmanın yaşandığı Erzurum gibi yerlerde de yaşanmıştır. Bazen de

⁴⁴ Svazlian, *a.g.e.*, s.48-49.

mülki yetkililer güvendikleri Ermeni aileleri Müslüman oldu görüntüsü ile saklamışlardır.

Tehcir sırasında bölgelerin özelliklerine göre göç kabilelerine farklı uygulamalar yapıldığı anlaşılmaktadır. Ayaklanma, Ermeni çetelere katılma ve düşman askeri saflarına geçme gibi durumların kuvvetle muhtemel görüldüğü Doğu bölgelerinde askerlik yaşından büyük erkekler ailelerinden ayrılarak göç ettirilmiştir. Bu tehlikenin olmadığı Karaman ve Adana gibi bölgelerde Ermeni erkekler aileleri ile birlikte göç ettirilmiştir.

Ermenilerin bir tehlike arz etmedikleri Karaman gibi yerlerden göç ettirilmeleri ise yerel yetkililerin kendi inisiyatifi ile yapılmıştır. Zira komşu Ereğli’de bu uygulama yapılmamış ve hiçbir sorun da yaşanmamıştır.

KAYNAKLAR

- Ahmed İzzet Paşa, *Ferydım, I*, İstanbul, 1992.
- AYTEKİN, Halil, *Kıbrıs'ta Monarga (Boğaztepe) Ermeni Lejyonu Kampı*, Ankara, 2000.
- BOA, BEO*, No.326758.
- ÇERKEZYAN, Sarkis, *Dünya Hepiize Yeter*, (Hızl: Yasemin Gedik), İstanbul, 2003.
- DEMİREL, Muammer, “1915 Şebinkarahisar Ermeni İsyanı”, *Şebinkarahisar I. Tarih ve Kültür Sempozyumu (30 Haziran – 1 Temmuz 2000) Bildirileri*, İstanbul, 2000, ss.81-88.
- Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-i İhtilâliyesi*, (Yayına Hazırlayan: H. Erdoğan Cengiz), Ankara, 1983.
- GURÉGHİAN, Jean-Varoujean, *Babamın Yazgısı Küçük Asyanın Golkotha'sı*, (Çeviren: Emine Demir), İstanbul, 2004.
- JERJIAN, George, *Gerçekler Bizi Özgür Kılacak, Ermeni ve Türk Barışması*, (Çeviren: H. Zafer Korkmaz), İstanbul, 2004.
- MİLLER, Donald E. & Miller, Lorna Touryan, *Tanıkların Dilinden Ermeni Soykırımı*, (Çeviren: Ajdar Perda), İstanbul, 2006.
- ORAN, Baskın, *M.K. Adlı Çocuğun Tehcir Anıları 1915 ve Sonrası*, İstanbul, 2005.

SONYEL, Salahi, *İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları*, Ankara, 1988.

SÜSLÜ, Azmi, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara, 1990.

SVAZLİAN, Verjine, *Ermeni Soykırımı ve Toplumsal Hafıza*, (Çeviren: Emine Demir), İstanbul, 2005.

ŞİRACIYAN, Arşavir, *Bir Teröristin İtirafı*, (Çeviren: Kadri Mustafa Orağlı), İstanbul, 1997.

Takvim-i Vekâyi, 18 Receb 1333 – 19 Mayıs 1331, No.2189.